

Υπήρξε ποτέ «Τρίτη Ρώμη»; Παρατηρήσεις για τη βυζαντινή κληρονομιά στη Ρωσία.

John Meyendorff, *Η βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης*,

εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας,
Αθήνα 1994, σελ. 69-77, μεταφρ. Στεφ. Ευθυμιάδης

Δεν είναι λίγες οι ευρωπαϊκές χώρες που υιοθέτησαν την Ορθοδοξία από το Βυζάντιο και δέχτηκαν έτσι ως θεμέλιο της φιλολογικής και πνευματικής τους πολιτιστικής παράδοσης ολόκληρη τη βυζαντινή λειτουργία μεταφρασμένη στα σλαβικά, καθώς και την ιδέα μιας Οικουμενικής Αυτοκρατορίας που μεριμνά για την ενότητα της Χριστιανοσύνης. Απ' όλες αυτές τις χώρες, μόνο η Ρωσία έμεινε απρόσβλητη από την τουρκική κατάκτηση. Από την ιστορική σκοπιά, επομένως, το πρόβλημα του «Βυζαντίου μετά το Βυζάντιο» είναι διαφορετικό για τη Ρωσία σε σχέση με τα άλλα βαλκανικά κράτη (1). Ο εκχριστιανισμός της πριγκίπισσας Όλγας (957), και αργότερα του εγγονού της Βλαδίμηρου (988-989), στάθηκε η απαρχή ώστε η «**γη των Ρως**», που εκτεινόταν από τα Καρπάθια όρη μέχρι τον Βόλγα και από το Νόβγκοροντ μέχρι τις στέπες που κατοικούνταν από τους Χαζάρους και τους Πετσενέγους, να γίνει μέρος της «Βυζαντινής Κοινοπολιτείας», χωρίς όμως και να καταστεί ποτέ τμήμα της Αυτοκρατορίας.

Οι Ρώσοι πρίγκιπες αναγνώριζαν την οικουμενική και ηθική υπεροχή του Ρωμαίου Αυτοκράτορα της Ανατολής, όχι όμως και την πολιτική του ανωτερότητα. Παρ' όλα αυτά, η Εκκλησία της Ρωσίας ήταν διοικητικά εξαρτημένη από το Βυζάντιο για αιώνες, από το 988 μέχρι το 1448. Ο μητροπολίτης Κιέβου και πάσης Ρωσίας ήταν κατά κανόνα Έλληνας και διοριζόταν πάντοτε από την Κωνσταντινούπολη. Μόνο κατά την ύστερη περίοδο - δηλαδή τον 13ο και 14ο αιώνα - υπήρξε ομαλή εναλλαγή Ελλήνων και Ρώσων στην κεφαλή της Εκκλησίας· οι Ρώσοι υποψήφιοι όμως έπρεπε να ταξιδέψουν μέχρι την Κωνσταντινούπολη για να ενθρονιστούν μητροπολίτες (2).

Η Εκκλησία είχε μεγάλη αίγλη και επιρροή, επειδή αντιπροσώπευε το μόνο διοικητικό οικοδόμημα που υπερέβαινε τα όρια της χώρας. Πράγματι, η Ρωσία του Κιέβου ήταν διαμελισμένη σε εμπόλεμες ηγεμονίες. Αργότερα, μετά την ολέθρια κατάκτηση των Μογγόλων (1237-1240), οι νοτιοανατολικές ηγεμονίες έγιναν τμήμα της Μογγολικής Αυτοκρατορίας με κέντρο το Πεκίνο, ενώ τα τμήματα που έγιναν αργότερα γνωστά ως Ουκρανία και Λευκορωσία περιήλθαν υπό λιθουανική και πολωνική κατοχή.

Η Σύνοδος της Φλωρεντίας και η άλωση του Βυζαντίου: Ο απόηχός τους στη Ρωσία

Η ισχνή Βυζαντινή Αυτοκρατορία των Παλαιολόγων (1261-1453) δεν ήταν από μόνη της ικανή να επηρεάσει τις εξελίξεις στη Ρωσία, αλλά ασκούσε έμμεση επιρροή μέσω των διπλωματικών δεσμών που είχε με τους Μογγόλους χαγάνους (που ήταν εχθροί των Τούρκων) και μέσω της συμμαχίας της με τους Γενουάτες, που ήλεγχαν το εμπόριο με την ΄πω Ανατολή δια μέσου του Ευξείνου Πόντου. Ο «άξονας» Μογγόλων - Γενουατών - Βυζαντινών εξηγεί, τουλάχιστον εν μέρει, τα διπλωματικά προνόμια που μέσω της Εκκλησίας παραχώρησε το Βυζάντιο στη μεγάλη ηγεμονία της Μόσχας, η οποία ξεκίνησε την πολιτική της άνοδο ως σύμμαχος των Μογγόλων. Οι θρησκευτικοί παράγοντες ωστόσο έπαιξαν κι αυτοί κάποιο ρόλο: οι δυτικές ηγεμονίες, που βρίσκονταν υπό πολωνική και λιθουανική κατοχή, ήταν περισσότερο επιρρεπείς στην πνευματική σαγήνη της λατινικής Χριστιανοσύνης. Γεγονός είναι ότι το 1386

Πολωνία και Λιθουανία, με τον πολυάριθμο Ορθόδοξο πληθυσμό τους, ενώθηκαν υπό το στέμμα ενός ρωμαιοκαθολικού βασιλιά. Νωρίτερα όμως κι από αυτή τη χρονολογία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε θεωρήσει πως η Ορθοδοξία ήταν πιο ασφαλής υπό την εξουσία των Μογγόλων και είχε υποστηρίξει τη μεταφορά της μητροπολιτικής έδρας από το Κίεβο στη Μόσχα.

Κατά παράδοξο τρόπο, ενώ η Αυτοκρατορία συρρικνωνόταν ολοένα και περισσότερο, οι δεσμοί μεταξύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Ρωσικού Μητροπολιτικού Θρόνου γίνονταν πιο στενοί. Αυτό οφειλόταν στη δραστηριότητα δυναμικών μητροπολιτών, όπως ο Κυπριανός (1375-1406), που ήταν Βούλγαρος και στενός φίλος και μαθητής του ησυχαστή πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου, και ο Φώτιος (1408-1431), που ήταν Έλληνας από τη Μονεμβασία. Ο περίφημος κεντητός σάκκος του τελευταίου, μια επισκοπική δαλματική η οποία έφερε περίοπτες τις εικόνες του Βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη Η' και του Μεγάλου Πρίγκιπα Βασιλείου Α' της Μόσχας με τις συζύγους τους, αντιπροσωπεύει σαφώς το πολιτικό και θρησκευτικό πρόγραμμα το οποίο είχε αποστολή να εκπληρώσει ως μητροπολίτης: να εξασφαλίσει τη συνεχή παρουσία της Ρωσίας ως μέλους της Βυζαντινής Κοινοπολιτείας (3). Η αποστολή αυτή αποσαφηνίζεται αρκετά καθαρά στη συχνά μνημονευόμενη επιστολή του πατριάρχη Αντωνίου στον Βασίλειο Α', που γράφτηκε το 1393, λίγα χρόνια πριν από το διορισμό του Φωτίου: **ο Βυζαντινός αυτοκράτορας είναι αυτοκράτορας «των Ρωμαίων, δηλαδή όλων των χριστιανών, γιατί για τους χριστιανούς δεν είναι δυνατό να έχουν Εκκλησία και να μην έχουν αυτοκράτορα»**. Αλλά όπως πρόσθεσε ο πατριάρχης: «Οι χριστιανοί απορρίπτουν μόνο τους αιρετικούς αυτοκράτορες, αυτούς που μαίνονταν κατά της Εκκλησίας και εισήγαν δόγματα διεφθαρμένα και ξένα προς τη διδασκαλία των Αποστόλων και των Πατέρων» (4).

Όταν πέθανε ο μητροπολίτης Φώτιος (1431), οι βυζαντινές αρχές ήταν σοβαρά απασχολημένες με την ετοιμασία μιας ενωτικής Συνόδου, που είχε σκοπό να εξασφαλίσει άμεση δυτική βοήθεια για την αντιμετώπιση της τουρκικής προέλασης. Για να εξασφαλίσει τη ρωσική υποστήριξη και δέσμευση, ένας καλά εκπαιδευμένος διπλωμάτης, ο Ισίδωρος, διορίστηκε μητροπολίτης Κιέβου και πάσης Ρωσίας, ενώ ο υποψήφιος του Μεγάλου Πρίγκιπα, ο επίσκοπος Ιωνάς του Ρυαζάν - που είχε κιώλας έρθει στην Κωνσταντινούπολη για να παραλάβει το διορισμό του - απορρίφθηκε μάλλον ταπεινωτικά (1437-1438). Η νομιμοφροσύνη της Ρωσίας απέναντι στο Βυζάντιο δεν κλονίστηκε. Ο Ισίδωρος πήρε χρήματα, καθώς και μια μεγάλη ακολουθία από τον Μεγάλο Πρίγκιπα Βασίλειο Β', τον «Τυφλό», και ταξίδεψε μέχρι τη Φλωρεντία για τη Σύνοδο, ως εκπρόσωπος του Ρωσικού Μητροπολιτικού Θρόνου.

Διαβάζοντας κάποιους σύγχρονους Ιστορικούς της περιόδου, αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι ο Μοσχοβίτης Μέγας Πρίγκιπας περίμενε πως και πως την ευκαιρία να υποσκελίσει το Βυζάντιο και να αναλάβει τη θέση του αυτοκράτορα μιας «Τρίτης Ρώμης». Τα γεγονότα που αναφέραμε παραπάνω δεν συνηγορούν καθόλου υπέρ αυτής της άποψης. Η μεγάλη ηγεμονία βρισκόταν πάντοτε υπό μογγολική κυριαρχία. Είχε μόλις ξεπεράσει μια μακρά και αιματηρή δυναστική διαμάχη, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Βασίλειος Β' τυφλώθηκε από έναν ανταγωνιστή του προτού να αναλάβει εκ νέου το θρόνο του.

Η εθνική - και σχεδόν «μεσσιανική» - αυτοεπιβεβαίωση της Ρωσίας ήρθε αργότερα. Προέκυψε ως αντίδραση στη Φλωρεντία και στην άλωση της Κωνσταντινούπολης που επακολούθησε, και μάλιστα επήλθε με αργό ρυθμό, χωρίς να λάβει ποτέ τη μορφή μιας επίσημης *translatio imperii* από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα.

Ο Ισίδωρος επέστρεψε στη Μόσχα από τη Φλωρεντία το 1441, ως καρδινάλιος της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, αφού ταξίδεψε μέσο Ιταλίας, Ουγγαρίας και Πολωνίας. Οι Ρώσοι είχαν

πληροφορηθεί και από τους αντιπροσώπους τους στη Φλωρεντία και από κύκλους της Κωνσταντινούπολης τα σχετικά με την αντίσταση του Μάρκου του Ευγενικού στις συνοδικές αποφάσεις και την αποκήρυξη μιας πλειοψηφίας Ελλήνων συμμετασχόντων που επακολούθησε. Η απόφαση του Μεγάλου Πρίγκιπα να απορρίψει τον Ισίδωρο δεν εσήμαινε εξέγερση εναντίον του Βυζαντίου· βασιζόταν μάλλον στην προσμονή μιας ορθόδοξης ανασυγκρότησης στο Βυζάντιο. Σε μια επιστολή ενδεικτική του μεγάλου σεβασμού του προς τον πρόσφατα εκλεγμένο πατριάρχη Μητροφάνη -που υποστήριξε κατ' αρχήν τη Φλωρεντία, αλλά δεν ήταν σε θέση να διακηρύξει επίσημα την Ένωση των Εκκλησιών- ο Μέγας Πρίγκιπας ζήτησε την άδεια να εκλέξει μητροπολίτη σε ρωσικό έδαφος: «Ικετεύουμε την πανιερότατη μακαριότητα σας να εξετάσει τους ιερούς και θείους κανόνες της Ελληνικής Εκκλησίας [...] και να εγκρίνει ώστε να πραγματοποιηθεί ορισμός μητροπολίτη στην ίδια του τη χώρα» (5). Καμία απάντηση δεν ήρθε, και οι Ρώσοι περίμεναν επτά χρόνια προτού να προβούν, το 1448, στον ανεξάρτητο διορισμό του Ιωνά του Ρυαζάν ως μητροπολίτη Κιέβου και πάσης Ρωσίας, δηλαδή του υποψηφίου που είχε προηγουμένως απορριφθεί. Μέσα από μια επίσημη απονομή του τίτλου στον Ιωνά από το βασιλιά Κάζιμιρ Δ', ο διορισμός αναγνωρίστηκε ως νόμιμος όχι μόνο από τη Μοσχοβία αλλά και από τις επισκοπές που βρίσκονταν στην πολωνο-λιθουανική επικράτεια. Σε μια άλλη επιστολή που απευθύνεται το 1451 στον νέο αυτοκράτορα του Βυζαντίου Κωνσταντίνο (δεν υπήρχε πατριάρχης τη χρονιά εκείνη στην Κωνσταντινούπολη, αφού ο Ουνίτης κάτοχος του τίτλου, Γρηγόριος Μάμμας, είχε καταφύγει στη Ρώμη), ο Μέγας Πρίγκιπας υποσχέθηκε ότι, από τη στιγμή που θα υπάρξει ορθόδοξος πατριάρχης, «θα είναι καθήκον μας να του γράψουμε [...] και να του ζητήσουμε την ευλογία του σε όλα τα ζητήματα» (6). Τα γεγονότα της Κωνσταντινούπολης που ακολούθησαν είναι πολύ γνωστά: η Ένωση κηρύχθηκε επίσημα στην Αγία Σοφία τον Δεκέμβριο του 1452 και η πόλη έπεσε τον Μάιο του 1453.

Απόρριψη της Φλωρεντίας, όπως και λεπτότητα και επιφυλακτικότητα απέναντι στις απελπισμένες και κλονιζόμενες αρχές της Κωνσταντινούπολης, υπήρξαν συνεπώς τα χαρακτηριστικά της επίσημης στάσης των Ρώσων για τα έτη 1439-1453. Οι ανεπίσημες ωστόσο αντιδράσεις έπαιρναν συχνά διαφορετική τροπή. Προέρχονταν κυρίως από τους Ρώσους κληρικούς που είχαν συνοδέψει τον Ισίδωρο στην Ιταλία και είχαν ακολουθήσει τον αρχηγό τους στην αναγνώριση της Ένωσης. **Ο Ρώσος επίσκοπος Αβραάμιος του Σούζνταλ είχε πράγματι υπογράψει την απόφαση.** Οι Έλληνες, που είχαν επίσης υπογράψει, αλλά τελικά είχαν υπαναχωρήσει, επικαλέστηκαν τις ψυχολογικές και υλικές πιέσεις που δέχτηκαν από τους Λατίνους. Οι Ρώσοι απέδωσαν τις αιτιάσεις στα «πλάγια μέσα» του Ισιδώρου και στην «προδοσία» των Ελλήνων. Ήδη το 1393 ο πατριάρχης Αντώνιος είχε καλέσει τους Ρώσους να επιδείξουν νομιμοφροσύνη απέναντι στο ορθόδοξο Βυζάντιο, αλλά είχε εξίσου αναγνωρίσει την ανάγκη να «απορριφθούν οι αιρετικοί αυτοκράτορες» (7).

Το επιχείρημα αυτό φαινόταν τώρα να βρίσκει την πλήρη έκφραση του στην κατάσταση μετά το 1439: «Ω μεγάλη κυρίαρχε αυτοκράτορα», έγραφε ένας πολέμιος της Ένωσης, απευθυνόμενος στον Ιωάννη Η' Παλαιολόγο που την είχε υπογράψει, «γιατί πήγες μαζί τους; [...] Αντάλλαξες φως με σκοτάδι· αντί για Θείο Νόμο, δέχτηκες την πίστη των Λατίνων [...]. Εσύ που πριν ήσουν ο εκφραστής της ευσέβειας, τώρα γίνεσαι σπορέας των σπόρων του κακού» (8). Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν υπήρχε άλλος εκτός από τον Μεγάλο Πρίγκιπα της Μόσχας για να θεωρηθεί αναγκαστικά ως ο «νέος Κωνσταντίνος», ο σωτήρας της Ορθοδοξίας (9). Το ίδιο όμως επιχείρημα χρησιμοποιήθηκε για να εξυψώσει όχι μόνο τη Μόσχα αλλά και άλλα ρωσικά κέντρα, όπως το Τβερ για παράδειγμα- εκεί ο πρίγκιπας Μπόρις είχε επίσης στείλει αντιπρόσωπο στη Σύνοδο, και τώρα, μετά την απόρριψη της πίστης των Λατίνων, είχε θεωρηθεί από έναν πολέμιο της Ένωσης άγιος του αυτοκρατορικού διαδήματος (10). Κοντά σ' αυτά, στα

χρόνια του **αρχιεπισκόπου Γενναδίου** (1484-1509), εμφανίστηκε στο Νόβγκοροντ μια περίεργη ρωσική παραλλαγή της Δωρεάς του Κωνσταντίνου, ο θρύλος του λευκού επικαλύμμακου. Σύμφωνα με αυτόν το θρύλο, ένα λευκό επικαλύμμακο (ρωσ. *κλομπούκ*) είχε δωρηθεί από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο στον πάπα Σύλβεστρο, ύστερα από το βάπτισμα του. Ο τελευταίος ορθόδοξος πάπας, προβλέποντας την πτώση της Ρώμης στην αίρεση, έστειλε το επικαλύμμακο για ασφαλή φύλαξη στον πατριάρχη Φιλόθεο Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος τελικά (προβλέποντας με τη σειρά του την προδοσία της Φλωρεντίας) έστειλε το πολύτιμο κειμήλιο στον αρχιεπίσκοπο του Νόβγκοροντ (11). Έτσι, όχι μόνο η Μόσχα, αλλά και το Τβερ και το Νόβγκοροντ διεκδικούσαν σε ένα βαθμό το δικαίωμα να είναι κληρονόμοι της «Ρώμης» και κέντρα της αληθινής χριστιανικής πίστης.

Αλλά, ασφαλώς, η μοίρα της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας ανήκε στη Μόσχα. Άλλωστε, ο μοναχός Φιλόθεος του Πσκοφ (γύρω στα 1510-1540) απηύθυνε την περίφημη επιστολή του στον Μεγάλο Πρίγκιπα: **«Όλα τα χριστιανικά βασίλεια θα φτάσουν μια ημέρα σε ένα τέλος και θα ενωθούν στο ένα και μοναδικό βασίλειο του δικού μας ηγεμόνα, δηλαδή το Ρωσικό βασίλειο, σύμφωνα με τα βιβλία των προφητών. Και η μία και η άλλη Ρώμη έπεσαν, η τρίτη κρατάει ακόμη, και μια τέταρτη δεν θα υπάρξει»** (12). Αλλά όπως έδειξαν ο Γεώργιος Φλορόφσκι και άλλοι, η θεωρία της Μόσχας ως «Τρίτης Ρώμης» διαμορφώθηκε μέσα σε ένα αποκαλυπτικό πλαίσιο: για τον Φιλόθεο η Μόσχα δεν ήταν μόνο η «τρίτη» αλλά, πιο σημαντική, η «έσχατη» Ρώμη, και καλούσε τον Μεγάλο Πρίγκιπα σε μετάνοια και χριστιανική αρετή, προβάλλοντας για κίνητρο των εκκλήσεων του την επικείμενη έλευση της Δευτέρας Παρουσίας. Από πολιτική σκοπιά, οι εκκλήσεις του βρήκαν στην πράξη μικρή ανταπόκριση. Οι Μοσχοβίτες ηγεμόνες είχαν μπει στη διαδικασία της οικοδόμησης μιας εθνικής Αυτοκρατορίας, διαπνεόμενοι ευρύτατα από πρότυπα και ιδέες της Δυτικής Αναγέννησης και μη δίνοντας μεγάλη προσοχή στις αποκαλυπτικές θεωρίες. Η θεωρία της «Τρίτης Ρώμης», ή εκείνη της *translatio imperii* από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα, δεν είχε γίνει ποτέ αποδεκτή ως επίσημη κρατική θεωρία.

Το 1472 ο Ιβάν Γ' νυμφεύθηκε την ανιψιά του τελευταίου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, που είχε ζήσει στην Ιταλία και είχε γίνει μέτοχος της δυτικής παιδείας. Παρόλο που ο γάμος αναμφίβολα ενίσχυσε την αίγλη του, δεν εσήμανε παράλληλα και την ανάληψη του αυτοκρατορικού τίτλου (13). Το πρακτικό αποτέλεσμα του γάμου αφορούσε την ουσιαστική αύξηση της ιταλικής επίδρασης στη Μοσχοβία. Το Κρεμλίνο ξανακτίσθηκε τότε *more italico* από Ιταλούς αρχιτέκτονες. Το 1547 ο Ιβάν Δ', εγγονός του Ιβάν Γ', στέφθηκε τσάρος (το σλαβικό αντίστοιχο του «καίσαρα»), σύμφωνα με ένα παραλλαγμένο βυζαντινό τελετουργικό, αλλά δεν έλαβε τον τίτλο του «αυτοκράτορα των Ρωμαίων», όπως θα το απαιτούσαν μια *translatio imperii* και η θεωρία της «Τρίτης Ρώμης», αλλά τον τίτλο του «τσάρου πάντων των Ρώσων». Επιπλέον, ζήτησε την επίσημη αναγνώριση του τίτλου του από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, στέλνοντας πλούσια δώρα στον Οικουμενικό θρόνο. Η απάντηση ήρθε με τη μορφή δύο επιστολών του πατριάρχη Ιωάσαφ (1555-1565). Στην πρώτη, ο πατριάρχης εξέφραζε τις επιφυλάξεις του: μόνο ο πάπας της Ρώμης και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, έγραφε, έχουν το δικαίωμα να στέφουν νόμιμα αυτοκράτορες· γι' αυτό και ο τσάρος θα έπρεπε να στεφθεί εκ νέου από τον εκπρόσωπο του πατριάρχη, το μητροπολίτη Ευρίπου και κομιστή της επιστολής. Το δεύτερο έγγραφο είχε τη μορφή συνοδικής πράξης που θα επικύρωνε τη στέψη, από τη στιγμή της τέλεσης της, και θα πρότεινε τη χάραξη ενός πρωτότυπου διαγράμματος που θα αποδείκνυε τη νομιμότητα του Ιβάν : δεν ήταν παρά απόγονος της πριγκίπισσας Άννας, συζύγου του αγίου Βλαδίμηρου και αδελφής του Βυζαντινού αυτοκράτορα Βασιλείου Β' (14).

Η δεύτερη στέψη του Ιβάν δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ· το επεισόδιο όμως αυτό αποτυπώνει τον διαρκή σεβασμό των αρχών της Μόσχας απέναντι στους παραδοσιακούς δεσμούς που, σε πείσμα της οδυνηρής ρήξης του 1448-1453, υπήρχαν ανάμεσα στη Ρωσία και τη μητέρα Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης. Η ίδια νομιμότητα θα επιδειχθεί στις διαδικασίες που σχετίζονται με την ίδρυση του πατριαρχείου της Μόσχας το 1589.

Μπροστά στην απελπιστική ανάγκη υλικής υποστήριξης, **ο οικουμενικός πατριάρχης Ιερεμίας Β' ταξίδεψε το 1588 μέχρι τη Μόσχα**. Για τις ρωσικές αρχές αυτή ήταν μια απρόσμενη ευκαιρία για να εξετάσουν την πιθανότητα να διακηρύξουν την εγκαθίδρυση μιας «Τρίτης Ρώμης». Πράγματι, πρόσφεραν στον Ιερεμία μόνιμη εγκατάσταση στη Ρωσία, με έδρα την αρχαία πόλη του Βλαντιμίρ, η οποία κατ' αυτό τον τρόπο θα γινόταν το κέντρο του ορθόδοξου κόσμου. Η απόρριψη αυτής της προσφοράς από τον Ιερεμία οδήγησε στην εύρεση μιας εναλλακτικής λύσης: την ίδρυση ενός νέου πατριαρχείου στη Μόσχα. Η πράξη υπογράφηκε από τον Ιερεμία και επικυρώθηκε αργότερα από Συνόδους του 1590 και 1593, όπου έλαβαν μέρος και οι άλλοι πατριάρχες, ιδιαίτερα ο ευφυής και δυναμικός Μελέτιος Πηγάς Αλεξανδρείας (15). **Το γράμμα αυτών των κειμένων προϋποθέτει σαφώς την παλινόρθωση μιας «πενταρχίας» πατριαρχών, η όποια είχε μειωθεί σε «τετραρχία», λόγω της αποστασίας του επισκόπου της Ρώμης**. Το νέο πατριαρχείο της Μόσχας δεν προοριζόταν να γίνει κάτι αντίστοιχο του μακρινού πατριαρχείου της Γεωργίας ή του Πετς ή της Οχρίδας, ή ακόμη της αρχιεπισκοπής Κύπρου (Εκκλησιών που στο σύνολο τους, τουλάχιστον κατ' όνομα, ήταν πάντα υπαρκτές, αλλά που ωστόσο ούτε η γνώμη τους ζητιόταν ούτε μνημονεύονταν στα πρακτικά).

Μαζί με την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια και την Ιερουσαλήμ, η Μόσχα επρόκειτο να γίνει μία από τις πέντε έδρες, που στη νομοθεσία του Ιουστινιανού είχαν αναγνωρισθεί ως οι «πέντε αισθήσεις» της παγκόσμιας Ορθοδοξίας. Ο πατριάρχης Ιώβ, με τον τίτλο του «πατριάρχη Μόσχας και πασών των Ρωσιών και των υπερβορείων μερών», έμελλε να γίνει ο «πέμπτος πατριάρχης», «συναριθμούμενος» με τους άλλους τέσσερις και κρατώντας μερίδιο από την άξια τους. Έμελλε να αναγνωρίσει «και κεφαλήν και πρώτον έχειν και νομίζειν τον αποστολικόν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως, ως και οι λοιποί έχουσι πατριάρχαι».

Διακηρύχθηκε επίσης ότι η Κωνσταντινούπολη και τα άλλα πατριαρχεία είχαν τις τάξεις και τα δικαιώματα όπως αυτά ορίζονταν από Συνόδους «ουδέ [...] δι' άλλον τινά λόγον [...], ειμή προς τα των βασιλειών αξιώματα» (16). **Αφειρηγία για την υποστήριξη των δικαιωμάτων της Μόσχας στάθηκε, συνεπώς, η ύπαρξη της Ρωσικής «Αυτοκρατορίας»,** έτσι που το όνομα του «ευσεβέστατου βασιλέως Μοσκόβου και αυτοκράτορος πάσης Ρωσίας και των υπερβορείων μερών» επρόκειτο τώρα να περιληφθεί στις καθιερωμένες περιπτώσεις δεήσεων υπέρ αυτοκρατόρων στα απανταχού λειτουργικά βιβλία (17).

Δεν υπάρχει, συνεπώς, αμφιβολία ότι η ίδρυση του πατριαρχείου της Μόσχας ήταν, αυτή καθαυτή, μια σοβαρότατη επαναβεβαίωση των βυζαντινών παραδόσεων. Το βυζαντινό «πνεύμα» παρέμενε ζωντανό ακόμη και στο γεγονός ότι στο νέο πατριαρχείο είχε εκχωρηθεί η πέμπτη και όχι η πρώτη θέση μεταξύ των πατριαρχείων. Δεν ήταν η ίδια αίσθηση μιας καθιερωμένης παράδοσης και ενός εθίμου που διατηρήθηκε από τότε που η Κωνσταντινούπολη, η «Νέα Ρώμη», απέφυγε (μέχρι το Σχίσμα) να διεκδικήσει την πρώτη θέση πάνω από την «πρεσβυτέρα αυτοκρατορική Ρώμη»; Έτσι, η «Τρίτη Ρώμη» δεν ξεπέρασε τη «δεύτερη». Ωστόσο, υπήρχε ακόμη μια εξωπραγματική ατμόσφαιρα γύρω από τα γεγονότα του 1589, όχι επειδή οι Ρώσοι ή οι Έλληνες δεν ήθελαν να διατηρήσουν τη βυζαντινή παράδοση στη Ρωσία, αλλά επειδή, στα τέλη του 16ου αιώνα, είχαν προκύψει τόσες πολλές ιστορικές και

πολιτιστικές μεταβολές, ώστε οι πολιτικές και νομικές πτυχές αυτής της παράδοσης να έχουν ευρύτατα υπερκερασθεί από τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις.

Ανέφερα προηγουμένως ότι, ήδη από τον 15ο αιώνα, η μεγάλη ηγεμονία της Μόσχας είχε αρχίσει να οικοδομεί μια εθνική Αυτοκρατορία. Ο τσάρος Ιβάν Δ' ο Τρομερός (1533-1584) - η λαϊκή του ονομασία, *Γκρόζνυ*, μεταφράζεται καλύτερα «δεινός» (αυτός που εμπνέει δέος)- ήταν ένας αχόρταγος αναγνώστης του Μακιαβέλλι. Εστία των πολιτιστικών και πολιτικών του ενδιαφερόντων ήταν η Ευρώπη, όχι το Βυζάντιο. Τον 17ο αιώνα, με τις πολωνικές και σουηδικές εισβολές κατά τη διάρκεια της λεγόμενης «περιόδου των αναταραχών» (1598-1613), και επιπλέον μια ολοένα αυξανόμενη πολιτιστική και ιδεολογική επιρροή που ερχόταν από τη Δύση, η «Ευρώπη» συνέβαλε βαθμιαία στη διαμόρφωση της μοσχοβίτικης εθνικοπολιτιστικής συνείδησης. Όλα αυτά προκάλεσαν μια πραγματική κρίση βυζαντινισμού στη Ρωσία, η οποία μπορεί να προέκυψε τον 17ο αιώνα, βρισκόταν όμως σε εκκόλαψη ήδη πολύ νωρίτερα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. βλ. τις σχετικές επισημάνσεις του Αντωνίου- Αιμιλίου Ταχιάου στο «Byzantium after Byzantium » επιμ. J. Meyendorff κ. ά., *The Legacy of St. Vladimir* (Crestwood N.Y. : St. Vladimir's Seminary Press, 1990).
2. Γι' αυτήν την περίοδο, βλ. John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia : A study of Byzantino - Russian Relations in the Fourteenth Century* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1981).
3. Για τις σχετικές παραστάσεις του *σάκκου* βλ. Alice Bank, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, αγγλ. Μτφρ. Lepina Sorokina (Aurora Art Publishers, 1985), εικ. 300-304.
4. Franz Ritter von Miklosich, Josef Müller, *Acta et diplomata GRaeca Medii Aevi sacra et profana collecta*, v. II, *Acta patriarchatus Constantinopolitani* (Βιέννη 1862), σ. 188-192· τα σχετικά αποσπάσματα μεταφράζονται στα αγγλικά στο John W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391- 1425): A study in Late Byzantine States- manship* (New Brunswick, N. J.: Rutgers Univ. Press, 1969), σ. 106-109.
5. *Russkaia istoricheskaia biblioteka*, v. I- XXIX (Πετρούπολη 1872-1927) (εφεξής *RIB*), τομ. VI, εκδ. Aleksei Stepanovich Pavlov (1880), 525- 536.
6. *RIB* 6: 583- 586.
7. Βλ. παραπάνω, σημ. 4.
8. "Slovo izbrano", Andrei Nikolaevich Popov, *I storiko - literaturnyi obzor drevnerrusskikh polemicheskikh sochinenii protiv Latinian*, (Μόσχα 1875), σ. 372-373.
9. Το επειχέρημα αυτό κάνει την εμφάνισή του στις επιστολές του μητροπολίτη Ιωνά το 1451 (*RIB* 6: στ. 559-560) και σε άλλα έγγραφα· για μια επισκόπηση των κειμένων αυτών, βλ. Michael Cherniavsky, "The Reception of the Council of Florence in Moscow ", *Church History* 24 (1955) 347- 359.
10. Μοναχού Θωμά, «*Slovo pokhval 'noe o blagovernom velikom Kniaze Borise Aleksandrovice* » («Έπος του ευλαβούς Μεγάλου Πρίγκηπα Μπόρις Αλεξάντροβιτς [του Τβερ]»), εκδ. N. Likhachev, *Pamiatniki drevnei pis ' mennosti I iskusstva*, 168 (Μόσχα 1908), σ. 1-5.
11. Για το θρύλο αυτό, βλ. N. N. Rozof, "Povest ' o Novgorodskom belom klobuke kak pamiatnik obshcherusskoi publitsistiki XV veka", *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* 9 (Μόσχα- Λένινγκραντ : Izdatel ' stvo Akademii Nauk SSSR, 1953), σς. 178-219· για μια αγγλική μετάφραση κάποιων αποσπασμάτων, βλ. Serge A. Zenkovsky (εκδ. και μτφρ.), *Medieval Russian Epics, Chronicles and Tales*, εκδ. Αναθεωρημένη και βελτιωμένη (Νέα Υόρκη: E. P. Dutton, 1974), σ. 326-332. **Μετά την προσάρτηση του Νόβγκοροντ από τη Μοσχοβία, το λευκό επικαλύμμαuko αποτέλεσε διακριτικό των μητροπολιτών (αργότερα των πατριαρχών) της Μόσχας. Ο Μέγας Πέτρος, μετά την κατάργηση του πατριαρχείου, εκχώρησε το δικαίωμα να φέρουν λευκό επικαλύμμαuko όλοι οι μητροπολίτες της Ρωσικής Εκκλησίας- κάτι περίπου υποτιμητικό μιας αρχικά παπικής διάκρισης!**

12. Το κείμενο στο Vasillii Nikolaevich Malinin, *Starets Eleazarova Monastyria Filofei I ego poslaniia: Istoriko - literaturnoe izsledovanie* (Κίεβο 1901), παράρτημα σ. 45. Ανάμεσα στις ιστορικές μελέτες που αφορούν τη θεωρία του Φιλοθέου, η καλύτερη είναι ίσως εικεϊνή της Hildegard Schaefer, *Moskau das dritte Rom : Studien zur Geschichte der politische Theorien in der slawischen Welt* , β' έκδ. (Darmstadt : H. Gentner, 1957), σ. 82-117.

13. Είναι ενδιαφέρον ότι μια translation imperii είχε προταθεί στον Ιβάν όχι από τους Ρώσους αλλά από την ενετική σύγκλητο: «Quando stirps masculina deest imperatoria ad Vestram Illustrissimam Dominationem jure vestri faustissimi conjugii pertineret» (η παραπομπή του Aleksei Iakovlevich Shpakov, *Gosudarstvo I tserkov ' v ikh vzaimnykh otnosheniakh v Moskovskom gosudarstve* [Κίεβο 1904], τομ. I, σ. 43-48).

14. Το κείμενο ανατυπώθηκε πρόσφατα και σχολιάστηκε από τον Αντώνιο-Αιμίλιο Ταχιάου, *Πηγές Εκκλησιαστικής Ιστορίας των Ορθόδοξων Σλάβων* , τευχ. I (Θεσσαλονίκη: εκδ. Αφών Κυριακίδη, 1984) σ. 161-164. Όπως έδειξε ο Vasillii Eduardovich Regel (*Analecta byzantino - russica* [Πετρούπολη 1891-1898], LI - XCVIII), οι υπογραφές των μητροπολιτών κάτω από την πράξη ήταν πλαστογραφημένες. Το έγγραφο συνεπώς είναι ένα προσωπικό συμπλήρωμα του πατριάρχη Ιωάσαφ και στερείται συνοδικής επιδοκιμασίας. Τελικά, ο Ιωάσαφ καθαιρέθηκε, επειδή υπερέβη τις δικαιοδοσίες του.

15. Τα κείμενα ανατυπώθηκαν πρόσφατα στο Ταχιάου, *Πηγές*, σ. 210-220, μαζί με τις σημαντικές από ιδεολογική άποψη επιστολές του Μελετίου Πηγά προς τον νέο πατριάρχη Μόσχας Ιώβ και τον τσάρο.

16. Βλ. τόμο του 1593, στο Ταχιάου, *Πηγές* σ. 218· και για την προηγούμενη παραπομπή, σ. 211.

17. Ταχιάου, *Πηγές*, σ. 219. Δεν υπάρχει ειδική μελέτη στα αγγλικά σχετική με τα γεγονότα και τις συνθήκες ίδρυσης του ρωσικού πατριαρχείου. Η πλέον έγκυρη ρωσική μελέτη είναι από τον Aleksei Iakovlevich Shpakov, *Gosudarstvo I tserkov ' v ikh vzaimnykh otnosheniakh v Moskovskom gosudartsve : Tsarstvovanie Fedora Ivanovicha : Uchrezhdenie patriarshstva v Rossii* (Οδησσός 1912)· βλ. ακόμη μια παρουσίαση από τον Anton V. Kartashev, *Ocherki po istorii russkoi tserkvi*, I - II (Παρίσι: YMCA - Press, 1959), τομ. Η', σ. 10-47. Η πρωτότυπη έμμετρη αξιολόγηση των γεγονότων από τον Έλληνα αρχιεπίσκοπο Ελασσώνος Αρσένιο, που συνόδευσε τον πατριάρχη Ιερεμία στο ταξίδι του στη Ρωσία, ανατυπώθηκε στο Ταχιάου, *Πηγές* , σ. 168- 209.

Πηγή:

www.apostoliki-diakonia.gr/GR_MAIN/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=hist&contents=contents_Texts.asp&main=texts&file=30.htm